

CZARTORYSCY A ZIEMIE WSCHODNIE DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ. WPROWADZENIE

Janusz Pezda <https://orcid.org/0000-0003-2396-3072>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Adam Świątek <https://orcid.org/0000-0003-4256-3496>

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

W 2021 roku upłynęło 160 lat od śmierci księcia Adama Jerzego Czartoryskiego (1770–1861), męża stanu, mecenasa kultury, a przede wszystkim patrona polskich działań niepodległościowych od lat 30. do początku lat 60. XIX wieku. Niniejszy tom ukazuje się zaś w 200. rocznicę śmierci jego ojca, Adama Kazimierza Czartoryskiego (1734–1823).

Postać Adama Jerzego Czartoryskiego była wielokrotnie przywoływana w badaniach, zwłaszcza dotyczących polskich działań dyplomatycznych na emigracji w okresie międzypowstaniowym. O wiele mniej miejsca poświęcono innym kwestiom, na przykład roli, jaką odegrał książę jako kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego. Nie doczekały się też kontynuacji rozpoczęte przez Marcelego Handelsmana badania na temat ukraińskiej polityki księcia.

Z tych powodów konieczne jest podjęcie refleksji nad stosunkiem Adama Jerzego Czartoryskiego, a także jego środowiska politycznego i innych przedstawicieli rodu, do ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej oraz ich mieszkańców. Mowa tu zarówno o Ziemiach Zabrzanych, jak i Galicji Wschodniej. Jaki był stosunek Czartoryskich do narodowości zamieszkujących te terytoria? Z kim podtrzymywano relacje na ziemiach litewsko-ruskich? Jakie znaczenie miały koligacje rodzinne Czartoryskich z innymi rodami ziemiańskimi na wschodnich terenach nieistniejącego już państwa polskiego? Jakie były losy majątków należących do Czartoryskich, które obecnie znajdują się w granicach Litwy, Białorusi i Ukrainy? Jak do osoby księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, jego rodu i zaplecza politycznego odnoszą się badacze litewscy, białoruscy i ukraińscy? Te kwestie wciąż wymagają wyjaśnienia i badań.

Autorzy niniejszego tomu próbują udzielić odpowiedzi na część zadanych pytań. Stanowi on pokłosie konferencji „Czartoryscy a ziemie wschodnie dawnej

✉ Adres do korespondencji: j.pezda@uj.edu.pl

✉ Adres do korespondencji: adam.swiatek@uj.edu.pl

Rzeczypospolitej”, która została zorganizowana przez Zakład Historii Powszechnej Nowoczesnej Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Katedrę Historii XIX Wieku Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego imienia Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Towarzystwo Badaczy i Miłośników Historii XIX Wieku działające przy Polskiej Akademii Umiejętności oraz redakcję „Krakowskiego Pisma Kresowego”. Konferencja odbyła się w dniach 28–29 września 2021 roku w trybie zdalnym (online) z powodu pandemii. W obradach wzięło udział kilkunastu historyków, reprezentujących kilka ośrodków w Polsce i za granicą. Większość wygłoszonych w trakcie konferencji referatów znalazło rozwinięcie w artykułach znajdujących się w niniejszym tomie. Należy zaznaczyć, że konferencję uświetniła obecność pani dr Barbary Czartoryskiej reprezentującej Rodzinny Związek Czartoryskich herbu Pogoń Litewska, co stanowi żywy dowód łączności uczestników konferencji z tradycją rodu będącego przedmiotem prowadzonych badań.

Tom otwiera tekst Barbary Czartoryskiej pod tytułem *Siedziby Czartoryskich na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej – refleksje subiektywne*. Artykuł ten jest rezultatem licznych peregrynacji autorki po dawnych posiadłościach Czartoryskich: Czartorysku, Klewaniu, Korcu, Czernelicy, Międzybożu, Kamieńcu Podolskim, Jarosławiu, Wiązownicy i Żurawnie. Z racji nienajlepszego stanu zachowania części dawnych rezydencji Czartoryskich załączone ilustracje obiektów mają charakter dokumentacyjny.

Do historii Familii wprowadza artykuł Janusza Pezdy (Uniwersytet Jagielloński) zatytułowany „*Godłem moim było i będzie zawsze: kraj – jego dobro i jego wola*”. *Przyczynek do historii rodu Czartoryskich*. Autor zwraca uwagę, że jeden z najważniejszych rodów magnackich dawnej Rzeczypospolitej wciąż nie doczekał się monografii naukowej, przybliży więc sylwetki jego przedstawicieli, od Augusta Aleksandra Czartoryskiego aż po księcia Adama Jerzego Czartoryskiego i jego potomków.

Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski (Uniwersytet Łódzki) w artykule *Ziemia Zabrane w angielskojęzycznej prasie związanej ze stronnictwem księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w początkach emigracji* poddał analizie teksty polskich emigrantów zamieszczone w „The Hull Polish Record”, „The Polish Exile” i „Polonia or Monthly Reports of Polish Affairs”. Według strategii księcia Adama publikacje te miały zapoznać brytyjską opinię publiczną ze sprawą polską. Istotnym jej elementem było zagadnienie Ziemi Zabranych, które ukazywano jako nieodłączną część Polski.

Krzysztof Marchlewicz (Uniwersytet imienia Adama Mickiewicza w Poznaniu) w artykule zatytułowanym *Kresy w programie politycznym księcia Adama Jerzego Czartoryskiego na emigracji. Przyczynek ikonograficzny* przeanalizował stosunek przywódcy Hotelu Lambert do ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów na podstawie wybranych przedstawień ikonograficznych: kobierca wykonanego przez polskie szlachcianki, a prezentowanego w Londynie podczas bankietu na cześć przyjaciela Czartoryskiego i zarazem polonofila, lorda Dudleya Couttsa Stuarta; złotego zegarka Antoniego Patka, darowanego lordowi; oraz medalu na jego cześć, wybitego już pośmiertnie między innymi z inicjatywy polskiego księcia. Wszystkie te artefakty były bogate w przedstawienia heraldyczne zdradzające stosunek Czartoryskiego oraz popierającego jego polityczne inicjatywy lorda Dudleya Couttsa Stuarta do terytorium Polski i jej wschodnich rubieży.

Kwestią stosunku Adama Jerzego Czartoryskiego i jego obozu do ludności unickiej zajął się Jerzy Kuzicki (Uniwersytet Rzeszowski). W artykule *Księżę Adam Jerzy Czartoryski i jego obóz polityczny wobec grekokatolików* ukazał różne formy zaangażowania księcia na rzecz Kościoła unickiego i jego wyznawców, od początku XIX wieku aż po okres emigracyjny. Autor zwrócił uwagę, że Czartoryski łączył kwestie religijne i polityczne. Myśląc o Polsce, podejmował wysiłki mające mocniej zintegrować unitów z Rzymem. Nie do końca jednak rozumiał postępujący proces narodotwórczy wśród galicyjskich Rusinów.

Kwestia ruska nurtowała również innego przedstawiciela rodu Czartoryskich, bratanka księcia Adama – Jerzego Konstantego Czartoryskiego. Jego stosunek do Rusinów przeanalizował Stanisław Pijaj (Uniwersytet Jagielloński) w tekście pod tytułem *Jerzy Konstanty Czartoryski a „kwestia ruska” w Galicji*. Ów galicyjski polityk wykazywał się zrozumieniem dla potrzeb ludności ruskiej, a nawet popierał część postulatów narodowych Rusinów. W obliczu radykalizacji nastrojów narodowościowych i pojawienia się partii masowych zbliżył się do obozu podolackiego i endeckiego.

Kolejne teksty dotyczą kontaktów Czartoryskich z ziemiaństwem wywodzącym się z ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Dominika Rychel-Mantur (Uniwersytet Śląski w Katowicach) w artykule pod tytułem *Matuszewiczowie i ich związki z przedstawicielami rodu Czartoryskich* ukazała relacje między obydwoma rodzinami pod koniec XVIII i na początku wieku XIX. W XVIII stuleciu Matuszewiczowie byli klientami Familii, ale z czasem ich pozycja znacząco wzrosła. Planowano nawet ślub księcia Adama Jerzego Czartoryskiego z Zofią z Matuszewiczów, do którego ostatecznie nie doszło.

Wiktoria Kudela-Świątek (Uniwersytet Pedagogiczny imienia Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie) w artykule *Mariaż Marii z Grocholskich z Witoldem Czartoryskim w świetle nowo odkrytych źródeł archiwalnych* przeanalizowała materiały pochodzące z archiwów i bibliotek polskich, rosyjskich, ukraińskich i francuskich, dotyczące głośnego na emigracji ślubu syna księcia Adama Jerzego Czartoryskiego – Witolda – z hrabiną Marią Grocholską z Podola. Ślubem tym szczególnie interesowały się władze rosyjskie, co nadało mariażowi charakteru politycznego i przyniosło reperkusje dla rodziny Marii. Najbardziej dotkliwe konsekwencje poniosła jej matka, Ksawera z Brzozowskich Grocholska, o czym autorka pisze na podstawie odkrytego, nieznanego dotąd historiografii, fragmentu jej pamiętnika.

Artykuł Elżbiety Orman (Instytut Historii imienia Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk / Redakcja Polskiego Słownika Biograficznego) pod tytułem *Zmierzch bogów. Przyczynek do poglądów i postaw arystokracji wobec upadku systemu dynastycznego w Europie Środkowo-Wschodniej pod koniec I wojny światowej* ukazuje sytuację polskich rodów arystokratycznych w dobie Wielkiej Wojny. Autorka przeanalizowała wspomnienia przedstawicieli polskiej arystokracji w obliczu załamania się dawnego ładu w Europie. Wśród podanych przykładów znaleźli się zarówno Czartoryscy, jak i Lanckorońscy, Lubomirscy, Radziwiłłowie czy Sayn-Wittgensteinowie. Elżbieta Orman ukazała, jak wraz z dawnymi dynastiami europejskimi swoje wpływy i pozycję utraciła również arystokracja.

Tom zamyka tekst Adama Świątka (Uniwersytet Jagielloński) pod tytułem *Książę Adam Jerzy Czartoryski i jego stronnicy w świetle ukraińskiej historiografii*, ukazujący, jakimi wątkami z życia arystokraty interesowali się ukraińscy historycy oraz o których jego współpracownikach pisano najwięcej. Autor zwrócił szczególną uwagę na prace ukraińskich uczonych dotyczące trzech osób: Michała Czajkowskiego, o. Hipolita Terleckiego i Franciszka Duchńskiego. Przedstawiciele ukraińskiej historiografii dotychczas interesowała przede wszystkim kwestia ukraińska w polityce Hotelu Lambert, choć nie tylko.

Redaktorzy tomu mają nadzieję, że niniejszy zeszyt „Prac Historycznych” będzie przyczynkiem do rozwoju badań nad rolą, jaką odegrali Czartoryscy na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej – na Litwie, Białorusi i Ukrainie. Historia Familii to nie tylko historia polskiego rodu arystokratycznego. Była to bowiem rodzina, która łączyła i wciąż łączy wiele państw, nacji oraz spraw natury kulturalnej i politycznej. Szczególnie istotne jest sięganie po wciąż niewyeksplloatowane źródła, znajdujące się w archiwach poza granicami Polski, a także włączanie do dyskusji przedstawicieli zagranicznych historiografii.